

Олесь Лісничук

НАЦІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ В ПРАВІХ ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУРСАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Означення категорії «нація» є однією із визначальних артикуляцій для дискурсу національних інтересів України. В даній статті розглядаються практики інтерпретації цього поняття в контексті національних інтересів у дискурсах правого крила політичного спектра України.

Ключові слова: нація, дискурс, національні інтереси.

Oles Lisnychuk. Nation and National Interest in the Right Political Discourse of Modern Ukraine. Definition of category «nation» is one of the crucial articulation in discourse of the national interests of Ukraine. The practices interpretation this concept in the context of national interests in the discourses of right wing political spectrum are considered in this article.

Keywords: nation, discourse, national interests.

Нація – найбільш очевидний претендент на роль суб'єкта національних інтересів України (далі використовуватимемо для спрощення абревіатуру НІУ), що впливає із самої їх етимології. Однак при перших же спробах творення синонімічного ряду стає помітною значна дистанція між конотаціями, які викликають вживання НІУ, та тими, що виникають при використанні мовниками формул «інтереси нації» чи, тим більш, «інтереси української нації».

Саме навколо категорії «нація» відбувається одна із найбільш гострих й безкомпромісних дискусій в українській політичній комунікації. При цьому складно говорити про особливу її результативність у сенсі творення загальних конвенцій для політикуму та соціуму. Навпаки, якщо мати на увазі процес закріплення значень, то більш доречно говорити про фрагментацію комунікаційного простру, його кластеризацію – вироблення в окремих його сегментах відносно стабільних і відтворюваних структур інтерпретації, які, втім, або ігноруються, або оскаржуються в інших.

Відповідно, в політичній мові «нація» наразі не тільки не отримала більш чи менш усталену фіксацію значень, які б поділялися більшістю учасників комунікації, але й підтримує, а часто й каталізує наростання розбіжностей між ними.

1. Хоча є багато специфічних вітчизняних особливостей, які як спричиняють, так і супроводжують цю інтенсивну, експресивну та контроверсійну полеміку, варто нагадати, що в спеціальній науковій літературі поняття «нація» загальноновизнано вважається одним із найбільш суперечливих та розмитих, «одним із найзаплутаніших і найупередженіших слів політичного лексикону» (Ч. Тілі) [1; с. 17.]. Намагаючись підкреслити множинність спроб дефініювати «націю» та споріднених із нею категорій, швейцарський дослідник У. Альтерматт використовує метафору «Вавілон понять» [2; с. 30]. Мова в даному випадку про дискурс науковий, що передбачає достатньо високий рівень солідарності щодо застосовуваного понятійного апарату. Натомість, в дискурсі політичному, якому властиві висока динамічність, конфліктність, смислова невизначеність, фантомність і фідеїстичність [3; с. 49–58], різнотлумачення «нації» знаходять широкий діапазон застосування: «як інструмент зміцнення суспільної солідарності, як інструмент виключення «чужих» і згуртування «своїх», як спосіб легітимізації влади та власності» [4; с. 6] та ще для цілої низки завдань і цілей. В українських реаліях масштаби подібної інструменталізації поняття «нація» в політичних практиках зростає за рахунок високої диференціації українського соціуму за етнічними, лінгвістичними, регіональними, релігійними, культурними, соціальними, історичними, геополітичними індикаторами – за тими критеріями, які традиційно застосовуються в практиках означення «нації».

Отже, визначальною причиною складнощів із фіксацією загальноновизнаних значень для категорії «нація» і, відповідно, для її претензій на роль головного суб'єкта НІУ стає те, що вона виступає об'єктом прискіпливої уваги, а також боротьби з боку найвпливовіших дискурсів сучасної України.

Можна визначити кілька конкуруючих підходів щодо смислового наповнення «нації» в українській політичній практиці. В контексті теми, що розглядається в цьому розділі, спробуємо прокласифікувати їх з огляду на ставлення до нації як до цінності та з огляду ставлення до її політичної та історичної суб'єктності, а також з огляду на важливість концепту «нація» для їхньої внутрішньої логіки аргументації. Таким чином, виокремлюються наступні дискурси:

- дискурс українського націоналізму, який схиляється до етнонаціонального «пуризму» в тлумаченні «нації»;

- дискурс т. зв. «націонал-демократів», який шукає більш м'які, ніж в попередньому випадку, формули означення, прагне віднайти формат інтеграції українських етнонаціональних ідентитетів з іншими наявними в соціумі в рамках синтетичних «проектів нації»;

- дискурс «антинаціоналізму», який прагне опонувати із двома вищеназваними;

- ціла група дискурсів, для яких «нація» є не особливо актуальним компонентом, але які при цьому активно оперують поняттям «національних інтересів».

Далі ми розглянемо інтерпретації нації в контексті суб'єктності НІУ в двох перших дискусійних просторах, зважаючи на те, що саме в них ця проблематика не просто займає чільні позиції, але й може розглядатися як конститууюча.

Для дискурсу українського націоналізму «нація» є поняттям священним, а НІУ часто синонімізуються як «українські інтереси». Власне ця конструкція не є ексклюзивним «винаходом» тільки названого дискурсу. Її доволі активно використовують і в межах інших згаданих дискусійних структур. Однак саме для дискурсу українського націоналізму характерне наповнення його значеннями майже модульними з тими, які надаються НІУ, «інтересами української нації» та «інтересами України». Для цього дискурсу вузловою точкою є саме «українська нація» як атомарна, нероз'єднана конструкція.

Цей дискурс робить акцент на темі «інших», «неукраїнців», яких здебільшого ідентифікує як «ворогів», що

загрожують Україні, українцям, українській нації, українській справі тощо.

«Партія вважає націю найвищою цінністю. Нація – це кровно-духовна спільнота і мертвих, і живих, і ненарождених, за визначенням Тараса Шевченка. Основоположними принципами діяльності організації є національна, соціальна та історична справедливість. Основним принципом вступу до партії стала належність до української нації» [5], – так наділяє смислами поняття «нація» лідер партії «Всеукраїнське об'єднання «Свобода» О. Тягнибок, який зайняв на політичній сцені післямайданної України роль провідного репрезентанта цього дискурсу. На основі згаданого тлумачення нації вибудовується своєрідний політичний ідеал: «Українцям потрібна не космополітична ліберальна демократія, а національне народовладдя, що є демократією по-українськи та для українців. Справжня демократія є там, де нація сама визначає свою долю. Тому сьогодні утвердження справжнього українського народовладдя передбачає безкомпромісне відстоювання українцями своїх природних прав – проти диктатури насильства влади та грошей олігархів, задля творення українського порядку. Українцям потрібно знайти в собі сили, щоби жити, як протиставлення антиукраїнському режиму, який шляхом постійних навмисно запрограмованих політичних і соціально-економічних криз веде націю до катастрофи і повторного геноциду» [5].

Націю тут представлено як основу організації світу – саме вона визначає існування на політичному, на соціальному, на особистістному рівнях. Не просто українці як нація, а нація як принцип, як єдиний формат і позаконкурентна структура життєздатності протиставляються «іншому», «неукраїнському» світу. При тому визначається не дуже значна дистанція між «іншими» та «ворогами», оскільки перші актуалізуються цим дискурсом здебільшого як останні.

У медіа за О. Тягнибоком закріпився образ адепта категоричного (і вразливого) націоналістичного гасла «Україна для українців», сформульованого більше 100 років тому М. Міхновським і навколо якого з того часу точиться

гостра полеміка, в рамках якої воно опинилося на межі табування. Власне, сформований на сьогодні мейнстрім інтерпретації цієї формули наголошує на небезпеках іншування за її допомогою не стільки по відношенню до зовнішніх для сучасного українського суспільства ідентифікаційних просторів, скільки на застосування її для виокремлення «справжніх» українців від «несправжніх», використання одного із способів інтерпретації внутрішніх конфліктів і розколів в українському соціумі та, зрештою, переведення «неукраїнців»-«інших» у статус «ворогів». Втім, О. Тягнибок-2009 намагається оминати «гострі кути» згаданої максими та свою роль як її пропагандиста. Так, в ефірі радіо «ЕРА FM» на твердження журналіста «ви сповідуєте програму «Україна для українців» лідер «Свободи» заперечив: «Ні, почекайте, ми сповідуємо іншу програму...», але далі зробив обмовку: «...хоча з другого боку, якщо ви говорите «Україна для українців», то я вам можу задати риторичне запитання: якщо Україні не для українців, тоді для кого?» [6]. Можна помітити, що політик цілком усвідомлює об'ємну семантику гасла «Україна для українців» і застосовує цю властивість у межах своїх риторичних стратегій. Регульована мовником розмитість смислів у даному випадку дозволяє маневрувати, утримуючись в приблизних межах того, що визнається пануючим дискурсом як припустиме.

В останній період О. Тягнибок особисто демонструє також і значно обережніше використання технології позначення «ворогів української нації». Наразі замість етнопатріональних маркерів застосовуються здебільшого політичні та соціально-економічні – «псевдоеліта», «олігархічна система», «комуно-олігархічні клани», «антиукраїнський режим» [5].

Разом з тим, «іншими», загрозливими для «української нації», в риторичній «Свободи» та її лідера постають не лише конкретні етноси та нації, «антиукраїнськість» вбачається з боку міжнародної спільноти і з боку Європи як простору наднаціональної інтеграції. Показовим у цьому сенсі була реакція на рішення Міжнародного суду в Гаазі суперечки Румунії та України стосовно делімітації континентального

шельфу і виняткової економічної зони навколо острова Зміїний. Це рішення подається як однозначно шкідливе для НІУ, оскільки, на думку О. Тягнибока, внаслідок нього Україна втратила частину свого морського кордону [7]. При цьому, до тих, хто завдав втрат Україні та її інтересам він відносить не лише Румунію, яка, власне, і стала ініціатором судового процесу і якій відійшла частина розмежованих територій. У цьому контексті також йдеться і про «жорстокий світ, в якому панує «закон джунглів» [7], і НАТО, як «новий «дах», що забезпечив Румунії підтримку [8], і про сам Міжнародний суд, рішення якого О. Тягнибок пропонував просто ігнорувати. Власне це ігнорування (поєднане з радикальними заходами – «ремілітаризувати острів Зміїний та ввести у морські води, які складають українську економічну зону, кораблі ВМС України та прикрити їх повітряними силами»), з посиланням на прецедент із справою про риболовецькі угіддя Ісландії, і означається як «відстоювання національних інтерсів» [8].

Скептицизм щодо європейських структур і міжнародних інституцій, до ЄС, до НАТО, до проголошених євроінтеграційних орієнтирів України, до ролі співробітництва України з НАТО, а також очікування загроз, «антиукраїнських» дій, виявів «ворожості» практично по всьому периметру державних кордонів України є однією із найбільш суттєвих відмінностей дискурсу українського націоналізму від дискурсу націонал-демократії, в межах якого продукуються протележні названим образи значення та смисли.

Отже, для дискурсу українського націоналізму немає, власне, іншого суб'єкта НІУ, співставного з нацією. Навіть «українська держава», за якою теж визнається право на реалізацію НІУ є прямо залежною від реалізації своєї суб'єктності «українською нацією».

Звісно, О. Тягнибок та його політична сила далеко не єдині агенти дискурсу українського націоналізму, однак саме вони могли б претендувати на роль найбільш інтегрованих у загальноукраїнську політичну полеміку і, що важливо, виявляють помітну політичну конкурентоздатність.

У той же час, деякі компоненти дискурсу українського націоналізму (і зокрема ті, які стосуються інтерпретацій

НІУ) почасти використовуються за його рамками мовниками, які не належать до нього. Проілюструємо це на прикладі залучення ними конструкції «українські інтереси». Тодішній президент В. Ющенко, анонсуючи свою участь у наступних виборах глави держави, проголосив: «Мене купити можна лише одним – національними інтересами, українськими інтересами» [9]. В свою чергу, 20 серпня 2009 р., звертаючись до учасників Річних загальних зборів Світового конгресу українців (СКУ) у Львові, тодішня глава уряду Ю. Тимошенко сказала наступне: «Ми ніколи не забудемо, що у значній мірі завдяки вам, завдяки вашій боротьбі, яка не припинялася ні на мить, по всьому світі, у жодному куточку планети, звучало українське слово і дотримувалися *справжні українські інтереси*» [10] (виокремлення автора).

У згаданих випадках акцент робиться на ексклюзивній «українськості» і на її виключності. В першому – «українські інтереси» уточнюють «національні інтереси», проставляється наголос на тому, що НІУ мають містити обов'язкову «українськість». У другому – деякі «українські інтереси» ідентифікуються як справжні, тобто як такі, що відрізняються від якихось ймовірних «несправжніх». З контексту (аудиторія, до якої виголошувався виступ; поєднання із образом «українське слово») можна зрозуміти, що акцентувалося саме на ознаках етнонаціонального характеру.

Подібні «блукання» в дискусійних просторах українського націоналізму агентів інших дискурсів є здебільшого спорадичними, але вони відіграють свою функцію. Завдяки їм ціла низка образів і знаків, на які дискурс націоналізму претендує як на свою виключну власність, «демократизується», вивільняється із-під його опіки, розширює ареал значень і може претендувати на статус усталеного моменту політичного дискурсу в цілому. З певною мірою умовності, але можна говорити, що подібний процес почався зокрема і з поняттям «інтереси української нації», де значення «нації» значно ширші за етнічну спільноту.

Найбільш активно функціонує в цьому напрямі дискурс, що конституціюється навколо політичної платформи, яка ідентифікує себе як націонал-демократична. Для націонал-демократичного дискурсу «нація» теж є беззаперечною

цінністю, а НІУ «категоричним імперативом» політичної діяльності. Так само в цьому дискурсі є розрізнення «українського» та «неукраїнського» в політиці, в суспільстві, в культурі. Дуже важливим (але все ж не визначальним) маркером «українськості» виступає україномовність.

У той же час спостерігається набагато вища толерантність щодо «неукраїнського», яке далеко не завжди тлумачиться як апріорі загрозливе, як це є в дискурсі українського націоналізму. Націонал-демократи можуть використовувати формули на кшталт «антиукраїнська діяльність», але при цьому це не буде аналог «неукраїнської діяльності». «Антиукраїнський» статус надається тут тим явищам, процесам, діям чи рішенням, які здатні загрожувати бажаному (взагалі чи тільки в конкретних умовах) образу «українського», який утверджений в координатах цього дискурсу. НІУ є якраз одним із стовпів цього образу і саме «українська нація» ідентифікується тут як суб'єкт НІУ. Саме цей тип дискурсу репрезентував (і в останній період його президенства, не без старань опонентів, уособлював) В. Ющенко. Концентровано це виявилось в його риторичі часів Майдану і розвинулося в період президентства. Зокрема, в останньому своєму Щорічному президентському зверненні В. Ющенко промовисто відтворив цей підхід: «...Вам добре відомо: я чесно і твердо стою на головній позиції мого життя – на позиції національних українських інтересів. Нація і людина – їхнє вільне життя, життя у єдності і демократії є найважливішим мірилом діяльності української влади» [11].

Мабуть, ключовою відмінністю дискурсу націонал-демократії від дискурсу українського націоналізму є саме тлумачення поняття «нація». Перший намагається всіляко відсторонитися від виразного етноцентризму другого, від ототожнення «нації» безпосередньо з українським етносом. При цьому він не визнає ніякого іншої релевантної категорії для позначення мешканців України як спільноти, крім «нації». Національна ідентичність розглядається як провідна, через яку особа чи їх організовані групи беруть участь у політичному, соціальному, економічному, культурному житті суспільства, а нація як чи не єдиний

оптимальний, легітимний спосіб організації суспільства в незалежній Україні. Без «нації» ця спільнота мислиться як якась неоформлена, хаотизована соціальна субстанція, яка вже, напевно, не може виконувати ролі, характерні для громадянства сучасних незалежних держав.

Для українського націоналізму проблема існування «української нації» не викликає особливих питань. Базований на строгій примордіальній логіці націоналістичний погляд не тільки чітко бачить «українську націю» сьогодні, але й у минулому і в досить віддаленому. Для націонал-демократичного дискурсу впевненість в існуванні нації в Україні на сучасному історичному етапі далека від абсолютної. Часто націонал-демократи схильні висловлювати жаль, що «українська нація» поки ще не сформувалась остаточно і свою місію бачать у тому, щоб пришвидшувати цей процес. Так В. Ющенко, в останні місяці свого президентства резюмував: «...За 18 років ми не стали нацією. Ми дискутуємо щодо постулатів, які не повинні підніматися. Може бути і 10 мільйонів чоловік, які стануть нацією. А у нас стільки питань: мови, кордонів, культури, історії, що нацією ми поки не стали» [12]. Отже, існування «української нації» в даному випадку не визнається доконаним фактом, що, проте, не обмежує апелювання до її інтересів. При цьому не висловлюються якісь сумніви стосовно можливої їхньої «несформованості». НІУ для політиків націонал-демократичної течії і, зокрема, для В. Ющенка – це даність, здатна бути досягнутою тим чи іншим політичним актором, якщо він «стоїть» на «правильних», «проукраїнських» позиціях.

У націонал-демократичному дискурсі дуже обережно оперують поняттям «націоналізм», хоча ідеологічні позиції його учасників цілковито відповідають аналітичній моделі націоналізму. Тобто, якщо оцінювати дискурс націонал-демократів України у відповідності до наукових концепцій, без врахування смислових акцентів, що усталилися в українському політичному дискурсі, то його цілком можна віднести (щонайменше, функціонально) до націоналістичного. Інша річ, що це не націоналізм етноцентричного спрямування як його розуміють ті, хто визнають себе

українськими націоналістами, а також ті, хто вважають себе опонентами націоналізму як «однозначного зла», головної загрози позиціям нетитульних етнічних і національних груп в Україні. Наразі сформувалася така дискусійна ситуація в політичних комунікаціях України, що поняття «націоналізм» конотується значною мірою із негативним забарвленням. Це є одним із пояснень тенденції до «зречення» в націонал-демократичному дискурсі своєї націоналістичності.

Образ нації в націонал-демократичному дискурсі значною мірою залежить від його намагань уникнути потенційних претензій за націоналізм. Крім того, націонал-демократія, крім націоналістичних, також значною мірою абсорбувала ідеологічні позиції з ряду інших ідеологічних доктрин і течій – зокрема, лібералізму, консерватизму.

Отже, націонал-демократія шукає образи та значення і для «нації», і для НІУ, які б якщо не гармонізували, то, щонайменше, суттєво притлумили інтерпретаційні розбіжності, що здатні викликати залучувані нею доктринальні ресурси.

Таким чином, у цьому середовищі превалюючим є бачення нації як політичної, громадянської спільноти. Значна увага в цьому дискурсі відводиться поняттю «політична нація», на яке покладаються великі сподівання щодо інтеграції поліморфного (в т. ч. й поліетнічного, полікультурного) українського соціуму в єдність із домінантою «національного». «...Ми збудували державу, утвердили реальну демократію, підняли економіку, здійснили глибокі соціальні реформи. Формується громадянське суспільство, консолідується українська політична нація» [13], – описав місце «політичної нації» в історії незалежної України її третій президент. Варто відзначити послідовність: спочатку йдеться про вже побудовану державу, а далі визнається, що процес консолідації «української політичної нації» тільки наразі відбувається. Тобто, в українській державі формується «українська нація», а не «українська нація» «виборола» і «розбудувала» незалежну державу. І якщо в межах радикального націоналістичного дискурсу утверджується теза про те, що сучасну українську державу буде не

(справжня) «українська нація», то її роль у «виборенні» незалежності, в збереженні «традицій української державності» тощо не ставиться є беззаперечною.

Саме виголошення політиком прихильного ставлення до «політичної нації» означає його позиціонування опонентом інших тлумачень «нації» і, в першу чергу, радикально націоналістичних – етнічних. До певної міри «політична нація» набуває значень своєрідної антитези етноцентричній, «націоналістичній» «нації». Тому не дивно, що в прикладній електоральній боротьбі представники згаданих дискурсів опонують один одному часто значно завзятіше, ніж з політичними лідерами та силами, в діях яких вони можуть вираховувати «антиукраїнську діяльність».

Підсумовуючи огляд тенденцій конструювання образу «нації» в дискурсі, який ми ідентифікуємо як націонал-демократичний, відзначимо, що саме «політичну націю» в ньому наділяють ознаками базового суб'єкта НІУ. Це, безумовно, позначається і на загальному образі самих НІУ і застосуванні його у конкретних випадках. НІУ тут не можуть бути редуційованими до інтересів «української нації» як етнічної спільноти. В той же час, конструкція НІУ в цьому дискурсі може набувати відносно самостійних, емансипованих від необхідності чіткої кореляції із образом «нації», значень. Саме цей дискурс найактивніше звертається до теми «служіння» НІУ як таким.

Для значної частини учасників дискурсу НІУ «нація» є неприйнятним означуючим для позначення їхнього суб'єкта і для надання їй особливого значення в політичній практиці.

Власне, «нація» як знак міг би претендувати на роль т. зв. «вузлової точки» для дискурсу НІУ. Тобто саме навколо цього міг би конструюватися дискурс НІУ, вибудовуватися фундамент його структури з інших, співвіднесених з ним знаків, відбуватися їх означення та переозначення. Якщо дотримуватися моделі дискурсу, яку розвиває Е. Лаклау, то, для того щоб знак «нація» мав можливість бути ідентифікованим як вузлова точка дискурсу НІУ, він мав би володіти ознаками пуского знака (*empty signifier*) – не мати ясно вираженого референта, бути цілковито

«визволенним» від означуваного із наступним наповненням означуючого певними смислами, щоб активувати автономну систему смислоутворення [14; с. 131–132].

В цьому сенсі «нації» як потенційній вузловій точці дискурсу НІУ суттєво шкодить гіперактивна експлуатація цього поняття в суспільній комунікації. Це породжує цілі хвилі артикуляцій, означень, інтерпретацій, їхніх взаємних конфліктів. Все це створює контекст для дискурсу НІУ, в якому знак «нація» є одночасно і переважаним та заплутаним у конотаціях від результатів активності агентів дискурсу, і вихолощеним, з дефіцитом визначених фіксацій з огляду на логіку дискурсійності НІУ. При цьому варто відзначити, що в деяких дискурсах «нація» є категорією, яка пережила об'єктивізацію – там її значення є міцно (але все ж не остаточно) зафіксованими, вони не оскаржуються, а сприймаються «на віру» головними учасниками цих дискурсів, перетворюються на традицію притаманного їм політичного і соціального світобачення. Зразковим представником дискурсу, який зафіксував на сьогодні «націю» як вищу цінність, визначальну ідентичність, виключне джерело влади, підставову форму державної самостійності та реалізації суверенітету України є дискурс українського націоналізму. І в цьому сенсі він нічим не відрізняється від типових дискурсів інших націоналізмів.

Проте для інших важливих учасників вітчизняного політичного дискурсу, які відчутно впливають на визначення його базових конфігурацій і від яких також значною мірою залежить дискурс НІУ, «нація» не розглядається як релевантний суб'єкт НІУ. Завдяки їхнім зусиллям і впливам у дискурсі НІУ має місце ситуація, коли «**національні інтереси**» означуються значною мірою автономно і відірвано від практик означення категорії «нація».

1. Цит. за: Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. – К. : «К.І.С.», 2004.

2. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. – М. : Російський державний гуманітарний університет, 2000.

3. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – М. : «Гнозис», 2004.

4. Миллер А. Нация как рамка политической жизни //Pro et contra. – 2007. – № 3.

5. Виступ Олега Тягнибока на ХХІ З'їзді ВО «Свобода»// [http:// www.svoboda.org.ua/dokumenty/vystupy/012466](http://www.svoboda.org.ua/dokumenty/vystupy/012466)

6. Виступ Олега Тягнибока у програмі «Від першої особи» // http://www.tiahnybok.info/inshi_zmi/dokument007380.html

7. Тягнибок предлагает не признавать решение суда ООН по о. Змеиный // <http://news.liga.net/news/N0905028.html>

8. Тягнибок О. Зміїна підступність // <http://blogs.pravda.com.ua/authors/tiahnybok/498ae8ff49630>

9. Ющенко розповів про свою участь у президентських перегонах // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/4/3/92617.htm>

10. Марченко М. Прем'єр презентувала книжку про Симона Петлюру та фільм про Степана Бандеру // «Газета по-українськи». – 28 серпня. – 2009.

11. Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України // «Урядовий кур'єр». – 2009. – 1 квітня.

12. Ющенко: «При мені українці прожили найкращі роки свого життя» // http://tsn.ua/bin/article.php?article_id=76337&page=11&p_all_items=175

13. Ющенко В. Звернення з нагоди 18-ї річниці Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року // <http://www.president.gov.ua/news/15900.html>

14. Гололобов И. Теория политического дискурса Эрнесто Лаклау: введение // Bulletin: Anthropology, Minorities, Multiculturalism. Center for Pontic and Caucasian Studies. – 2003. – № 3.